https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.60

УДК 346.16

ПРИВАТИЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ

Олександр КОВАЛИШИН

кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC 346.16

PRIVATIZATION AS A FACTOR IN THE FORMATION OF THE STRUCTURE OF CORPORATE OWNERSHIP IN UKRAINE

Oleksandr KOVALYSHYN

Candidate of Law Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Senior researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

https://orcid.org/0000-0002-1734-9853

Стаття присвячена аналізу впливу приватизації на формування структури корпоративної власності в Україні. Акцентується увага на тому, що значною мірою характер приватизації визначив структуру корпоративної власності колишніх союзних республік та частини держав-членів Варшавського договору. Тому в структурі корпоративної власності або відсутні зовсім, або їх роль доволі незначна, такі групи стейкхолдерів, які є іманентною ознакою корпоративної власності країн Західної Європи та США.

Відзначається, що одним із ключових факторів впливу на формування сучасного корпоративного права України, структури корпоративної власності був процес приватизації (корпоратизації), оскільки в Україні на початку 1990-х років не було місця для належного врахування правової традиції корпоративного права, так як попередніх півстоліття характеризувалися майже повною відсутністю корпоративних відносин, а система корпоративного права першої половини XX ст. залишалась мало дослідженою.

Процес приватизації відзначався деякою непослідовністю. Прийняті на той час документи часто суперечили один одному, внаслідок чого роздержавлення економіки відбувалося значно повільнішими темпами ніж планувалося. Факторами, які негативно впливали на прозо-

The article is devoted to the analysis of the influence of privatization on the formation of the structure of corporate ownership. Attention is focused on the fact that the nature of privatization largely determined the structure of corporate ownership of the former Soviet Union republics and part of the member states of the Warsaw Pact. Therefore, in the structure of corporate ownership, such groups of stakeholders, which are an immanent feature of corporate ownership in the countries of Western Europe and the USA, are either completely absent, or their role is quite insignificant.

It is noted that one of the key factors influencing the formation of modern corporate law of Ukraine and the structure of corporate ownership was the process of corporatization, since in Ukraine in the early 1990s there was no place for proper consideration of the legal tradition of corporate law, since the previous half-century was characterized by an almost complete absence of corporate relations, and the system of corporate law of the first half of the 20th century remained little researched.

The privatization process was marked by some inconsistency. The documents adopted at that time often contradicted each other, as a result of which the denationalization of the economy took place at a much slower pace than planned. The fac-

рість процесу приватизації, були політичне втручання, суперечливі цілі Фонду державного майна і загалом складні економічні умови в державі.

Автор доводить, що не було науково обґрунтованого розуміння системи господарських товариств та їх місця в системі народного господарства на поч. 90-х років ХХ ст. Приватизація відбувалась із численними зловживаннями. Часто мала місце змова учасників торгів, коли в торгах брали участь пов'язані компанії. Або підприємство приватизовувалося його менеджерами шляхом участі в торгах учасників, кінцевими бенефіціарами або реальними власниками яких були директори цих державних підприємств.

Відзначається, що з урахуванням фактору приватизації розпочала формуватись така структура корпоративної власності, для якої характерним є: 1) незначна участь іноземних інвесторів; 2) поява мажоритарних власників, які часто були безпосередньо чи опосередковано пов'язані з колишньою управлінською ланкою цих же підприємств до момент їх корпоратизації.

Автор робить висновок, що концентрація капіталу в руках мажоритарних акціонерів (учасників) зумовлена недоліками приватизації: 1) непоінформованістю населення; 2) відсутністю коштів у населення; 3) недосконалістю законодавства, яке надавало можливості менеджменту підприємств для зловживань; 4) відсутність єдиного контролюючого органу.

Ключові слова: приватизація, правові запозичення, структура корпоративної власності, корпоративне право, господарські товариства, акціонерне право, корпоративні правовідносини

tors that negatively affected the transparency of the privatization process were political interference, conflicting goals of the State Property Fund, and generally difficult economic conditions in the state.

The author proves that there was no scientifically based understanding of the system of economic societies and their place in the system of the national economy at the beginning of the 90s of the XX century. Privatization took place with numerous abuses. Bidder collusion often occurred when related companies participated in the bidding. Or the enterprise was privatized by its managers through participation in the bidding of participants whose ultimate beneficiaries or real owners were the directors of these state-owned enterprises.

It is noted that, taking into account the privatization factor, such a structure of corporate ownership began to form, which is characterized by: 1) insignificant participation of foreign investors; 2) the emergence of majority owners, who were often directly or indirectly connected with the former management of the same enterprises before their corporatization.

The author concludes that the concentration of capital in the hands of majority shareholders is caused by the disadvantages of privatization: 1) lack of information among the population; 2) lack of funds among the population; 3) the imperfection of the legislation, which provided the management of enterprises with opportunities for abuse; 4) lack of a single governmental control body.

Keywords: privatization, legal borrowing, corporate ownership structure, corporate law, business legal entities, company law, shareholder relations

Формування корпоративного права країн західної Європи відбувалося поступово – від зародження перших повних та командитних товариств, згодом акціонерних товариств та командитно-акціонерних товариств і зрештою до закріплення товариства з обмеженою відповідальністю, як універсальної форми для малого та середнього підприємництва. В залежності від конкретних соціально-економічних умов сформувались відповідні структури корпоративної власності, які суттєво різняться між собою. При формуванні корпоративної власності східноєвропейських держав-членів ЄС мали місце певні обмеження, зумовлені впливом соціалістичної моделі управління (країни Варшавського договору – Польща, Чехословаччи-

на, Румунія).

У країнах, що входили до складу СРСР, утворився «розрив» у розвитку корпоративного права між періодами НЕПу та Перебудови, з якої бере свій відлік масова і часто хаотична приватизація. Значною мірою характер приватизації визначив структуру корпоративної власності колишніх союзних республік та частини держав-членів Варшавського договору. Тому в структурі корпоративної власності або відсутні зовсім, або їх роль доволі незначна, такі групи стейкхолдерів, які є іманентною ознакою корпоративної власності країн Західної Європи та США. Наприклад, в Німеччині вагому роль відіграють банківські групи, у Франції - заможні родини [1, с. 455].

В Україні на початку 1990-х років не було місця для належного врахування правової традиції корпоративного права, оскільки попередніх півстоліття характеризувалися майже повною відсутністю корпоративних відносин, а система корпоративного права першої половини ХХ ст. залишалась мало дослідженою. Тому одним із ключових факторів впливу на формування сучасного корпоративного права України, структури корпоративної власності був процес корпоратизації. Саме у зв'язку з цим актуальним є дослідження процесу приватизації суб'єктів господарювання України. З'ясування особливостей процесів створення компанії необхідне для з'ясування правового режиму майна таких підприємницьких організацій [2, с. 166].

Окремі аспекти формування корпоративної власності України висвітлені в працях В. А. Васильєвої, В. В. Васильєвої, О. М. Вінник, О. І. Зозуляк, О. Р. Кібенко, В. В. Луця, Л. В. Сіщук, І. В. Спасибо-Фатєєвої та інших. Однак необхідним є комплексний аналіз приватизаційного процесу як фактору формування акціонерної власності.

Метою дослідження є аналіз процесу приватизації та виявлення його впливу на структуру корпоративної власності в Україні .

Система товариств капіталів вперше була закріплена у Положенні №590 від 19 червня 1990 р. про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю та положенні про цінні папери (далі – Положення №590): «з метою підвищення зацікавленості трудових колективів державних підприємств у перетворенні підприємств на акціонерні товариства встановити, що дивіденди, призначені для виплати за акціями, що безпосередньо належать державі, залишаються у розпорядженні акціонерного товариства та використовуються на накопичення майна, що перебуває у його власності. Зазначений порядок застосовується до досягнення сумарною величиною цих дивідендів розмірів надходжень до бюджету від викупу в держави акцій відповідного акціонерного товариства юридичними особами та громадянами» (п. 4) [3].

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. У шостому розділі документа було записано, що Українська РСР забезпечує захист усіх форм власності [4]. І хоча в ньому безпосередньо й не вказувалось на можливість існування корпоративної власності та корпоративних форм, але опосередковано створювались передумови для її формування. Таким чином, як на конституційному рівні (Декларація про державний суверенітет) так і на рівні правового регулювання комерційних (господарських) правовідносин (Положення №590) визначено основні засади та гарантії подальшої приватизації (корпоратизації).

Однак ці кроки на шляху до ринкових реформ загальмувалися ухваленням Постанови Верховної ради УРСР №506-XII від 29 листопада 1990 р. «Про захист суверенних прав власності Української РСР» (далі – Постанови №506-XII) [5], якою встановлено мораторій на зміну форм власності. На території Української РСР заборонялося: 1) випуск і реалізацію акцій усіх державних підприємств, організацій та установ, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, розташованих на території України, фізичним та юридичним особам з-поза меж Української РСР; 2) зміна форм власності і власника державного майна, ініціаторами та учасниками яких є органи державної влади і управління.

Незважаючи на такі поодинокі контрреформаційні заходи, формування правової основи для подальшої, уже масової, корпоратизації продовжувалося. Постановою Верховної Ради

Української РСР від 3 липня 1991 р. №1291-XII «Про Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану» акцентувалося на необхідності перетворення великих і середніх підприємств в акціонерні та господарські товариства, кооперативні, колективні (народні) та орендні підприємства, в тому числі з правом їх викупу; забезпечення до кінця 1991 р. прийняття нормативних актів і документів, що регулюють процес роздержавлення і приватизації, визначити чіткий порядок викупу державного майна, передбачивши в ньому можливість подання громадянам кредитної допомоги, преференційних та безоплатних пільг [6]. Однак науково обґрунтоване розуміння системи господарських товариств та їх місця в системі економіки держави було відсутнє.

По-перше, в документі вказувалося на необхідності створення акціонерних та господарських товариств, з чого можна зробити висновок, що автори не розглядали акціонерні товариства як форму господарських товариств.

По-друге, реорганізація соціалістичних форм ведення господарства відзначалась до певної міри хаотичністю: «Головну увагу приділити перебудові виробничих відносин у сільському господарстві, в тому числі шляхом перетворення за згодою трудових колективів колгоспів і радгоспів в асоціації кооперативів, селянські господарства, акціонерні товариства, колективи орендарів тощо, в першу чергу низькорентабельних та збиткових господарств (п. 51)». Про товариства з обмеженою відповідальністю не зазначено, а між тим саме ТОВ є найбільш популярною формою для ведення підприємницької діяльності в сільському господарстві, оскільки не потребує масового та диверсифікованого залучення капіталу.

По-третє, прикладом відсутності на той час системного розуміння корпоративних форм власності є положення Закону Української РСР «Про підприємництво» [7], в якому закріплювалось, що діяльність по виготовленню і реалізації наркотичних засобів, зброї і вибухових речовин, а також по виготовленню цінних паперів і грошових знаків може здійснюватись тільки державними підприємствами, а провадити ломбардні операції можуть також і товариства з розширеною відповідальністю (ч. 1 ст. 4). Навіть після прийняття Закону України «Про господарські товариства» та формування системи господарських товариств відповідних змін до Закону «Про підприємництво» внесено не було. Положення про товариства з розширеною відповідальністю було змінено значно пізніше на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про підприємництво» від 05.10. 1992 р. [8], коли товариства з розширеною відповідальністю замінили на повні товариства.

Восени 1991 р. у Верховній Раді було розглянуто кілька різних концепцій приватизації та формування корпоративної власності. Від парламентської комісії з питань економічної реформи та управління народним господарством виступив В. М. Пилипчук, від КМУ – Олександр Пасхавер, від Міністерства у справах роздержавлення власності та демонополізації провадження – Віктор Сальников. В.М.Пилипчук пропонував провести приватизацію шляхом підписки на майно і завершити процес приватизації до 1994 р. Ця схема передбачала створення єдиного банку даних, єдину мережу приватизації та нейтралізацію всіх можливих варіантів втручання у приватизацію та зловживань [9]. Концепція В. Сальникова полягала у так званому англійському варіанті приватизації, який передбачав роздержавлення власності виключно у грошовій формі та не більше ніж 49% від загального обсягу підприємств державної власності. Характерною особливістю цього варіанта мала б бути поступовість – строком на 50 років. Однак постало питання про підготовку та проведення швидкої масової приватизації з урахуванням того, що населення України не мало достатньо коштів, щоб брати участь у грошовій приватизації. Тому з урахуванням досвіду східноєвропейських країн запровадили приватизаційні папери.

31 жовтня 1991 р. прийнято Постанову Верховної Ради України №1767-XII «Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду», згідно якої серед основних форм роздержавлення визначалося акціонування державних підприємств, а продаж певної частини акцій громадянам та їх господарським об'єднанням визначалось як одна із основних форм роздержавлення (п. 4.1) [10]. Закріплено наступні форми приватизації: 1) купівля-продаж неподільних майнових комплексів за конкурсом або на аукціоні; 2) ку-

півля-продаж часток (акцій, паїв) у капіталі підприємств за конкурсом, на аукціоні, на фондовій біржі, за передоплатою та іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців; 3) викуп майна, зданого в оренду з викупом; 4) викуп майна трудовим колективом, безоплатна передача окремих підприємств, частини їх майна, надання інших пільг.

Однак процес приватизації відзначався деякою непослідовністю [11, с. 192]. Прийнято Закон України «Про приватизацію державного майна», важливе значення мав Указ Президента України від 15 червня 1993 р. №210/93 «Про корпоратизацію підприємств», у відповідності з яким середні та великі підприємства державної форми власності підлягали реорганізації в акціонерні товариства: «Корпоратизацією є перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, більш як 75 відсотків статутного фонду яких перебуває у державній власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань, правовий статус яких раніше не був приведений у відповідність з чинним законодавством, у відкриті акціонерні товариства» (п. 1 Указу) [12]. А вже через рік видано Постанову Верховної Ради України №149/94-ВР від 29 липня 1994 р. «Про вдосконалення механізму приватизації в Україні і посилення контролю за її проведенням», яка суттєво загальмувала процес приватизації. У зв'язку з тим, що не забезпечуються підготовка необхідної законодавчої бази і належний контроль за процесом приватизації, допускаються порушення принципів і пріоритетів приватизації, та враховуючи, що на місцях не забезпечується економічне обґрунтування планів приватизації, проявляється недосконаліть оцінки вартості об'єктів, що приватизуються, недостатньо аналізується ефективність використання приватизованого майна, неефективно проводиться інформаційно-роз'яснювальна робота щодо реформування власності і недостатньо забезпечується захист інтересів всіх громадян України, було доручено: 1) Кабінету Міністрів України до 15 серпня 1994 р. визначити перелік об'єктів, що не підлягають приватизації у зв'язку з їх загальнодержавним значенням; 2) Фонду державного майна України зупинити укладення договорів купівлі-продажу об'єктів і оренди з викупом, до затвердження Верховною Радою України переліку галузей та об'єктів, що не підлягають приватизації [13].

Станом на 1991 р. в Україні налічувалося приблизно 18 тис. державних середніх і великих та 45 тис. державних малих підприємств. З них на кінець 1994 р. приватизовано приблизно 3 тис. і 7 тис. відповідно. Переважно реорганізація відбувалась у закриті акціонерні товариства, що належали трудовим колективам, державні акціонерні товариства тощо. Крім того, наприкінці 1994 р. парламент затвердив список із 6 тис. середніх і великих підприємств, які не підлягали приватизації. На кінець червня 1996 р. 31,5 тис. малих підприємств було корпоратизовано, що становило понад дві третини малих підприємств, які перебували в управлінні держави станом на 1991 р. [14, с. 140]. За період 1995-1998 рр. приватизовано 9 240 середніх та великих підприємств. Разом з тим в сукупності станом на поч. 2000 р. обсяг приватизованих підприємств становив лише 3% від ВВП України у порівнянні із в середньому 9% ВВП серед країн колишнього соціалістичного табору („transition countries") [15, с. 23].

Щоб забезпечити проведення приватизації, Україна звернулася до Світового банку з проханням профінансувати проект правової реформи, зорієнтованої на розробку системних та стійких реформ її ключових правових інститутів і процесів. Впровадження приватизації, її нормативне забезпечення супроводжувалося в тому числі фінансовою підтримкою міжнародних програм, таких як USAID та TACIS. Міжнародні організації, поряд з метою допомогти країні пройти процес переходу до ринкової економіки, керувались і певними власними інтересами. Фінансова допомога для пришвидшення процесів приватизації надавалась і для того, аби убезпечитись від ризику створення в Східній Європі «соціалістичної ринкової економіки» (на зразок Китаю), яка в майбутньому потенційно могла б становити загрозу для розвинутого вільного ринку. Як зазначив у своєму звіті один із експертів Світового банку Бернард Друм: «…донорська підтримка процесу повинна підтримуватися принаймні до тих пір, поки не досягнеться рівень критичної маси зміни власності, необхідної для незворотності процесу приватизації» [14, с. 140]. Однак приватизація відбувалась із

численними зловживаннями. Часто мала місце змова учасників торгів, коли в торгах брали участь пов'язані компанії. Або підприємство приватизовувалося його менеджерами шляхом участі в торгах учасників, кінцевими бенефіціарами або реальними власниками яких були директори цих державних підприємств [15, с. 23]. Внаслідок цього поступово сформувалось декілька фінансово-промислових груп, що в той чи інший спосіб володіли мажоритарними пакетами акцій [16, с. 206].

Іншими факторами, які негативно впливали на прозорість процесу приватизації були політичне втручання, суперечливі цілі Фонду державного майна і загалом складні економічні умови в державі. Непослідовність уряду в процесі проведення приватизації, часто зірвані торги не сприяли залученню ширшого кола інвесторів, в тому числі іноземних.

Таким чином, одним із основних факторів формування структури сучасної корпоративної власності України є ваучерна приватизація, внаслідок якої сформувались групи мажоритарних акціонерів (учасників), які, зазвичай, були безпосередньо чи опосередковано пов'язані з посадовими особами корпоративного управління цих підприємств на момент їх корпоратизації.

Концентрація капіталу в руках мажоритарних акціонерів (учасників) зумовлена недоліками приватизації: 1) відсутністю коштів для інвестування у більшості населення; 2) непоінформованістю населення; 3) недосконалістю тогочасного корпоративного та господарського законодавства, що надавало можливості органам корпоративного управління підприємств для зловживань; 4) відсутність єдиного контролюючого органу.

Посилання:

1. Andrea Goldstein, Privatizations and Corporate Governance in France, 48 BNL Q. REv. 455, 475 (1996)
2. Васильєва В. В. Приватизація та корпоратизація: відмінність процесів і правових наслідків. Приватне право і підприємництво. 2018. Вип. 166-169.
3. Про затвердження положення про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю та положення про цінні папери : Постанова Ради міністрів СРСР №590 від 19 червня 1990 р. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19/ca1820d99f2c758e82d835816b28c0a34417dc33/
4. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. № 55-XII / Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, №31, Ст. 429.
5. Про захист суверенних прав власності Української РСР: Постанова Верховної Ради Української РСР №506-XII від 29 листопада 1990 р. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, №52, ст. 649.
6. Про Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану: Постанова Верховної Ради Української РСР від 3 липня 1991 р. №1291-XII. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, №36, ст. 473.
7. Про підприємництво: Закон Української РСР №698-XII від 7 лютого 1991 р. / Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 14, Ст. 168.
8. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про підприємництво": Закон України від 5 жовтня 1992 року N 2697-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 51, ст.680.
9. Ларцев В. Як вибирали модель приватизації, Економічна правда, 31 жовтня 2012 р. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/31/698666/
10. Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду: Постанова Верховної Ради України №1767-XII від 31 жовтня 1991 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, №53, ст. 795.
11. Васильєва В.А. Джерела корпоративного права. С. 190-197. / Корпоративне право Польщі та України: монографія; за ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
12. Про корпоратизацію підприємств: Указ Президента України №210/93 від 15 червня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text
13. Про вдосконалення механізму приватизації в Україні і посилення контролю за її проведенням: Постанова Верховної Ради України № 149/94-ВР від 29 липня 1994 р. / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 37, ст. 345.
14. Bernard Drum, Privatization, Enterprise Restructuring, and Capital Market Reform, International Monetary Fund …. P. 140

15.Elborgh-Wojtek Katrin, Mark Lewis, Privatization in Ukraine: Challenges of Assessment and Coverage in Fund Conditionality, IMF Policy Discussion Paper, 2002, 23 p.

16.Стожок О. З. Фінансово-промислові групи в Україні та організаційні механізми їх удосконалення. Вісник Житомирського держ. технолог. ун-ту. 2009. № 1. С. 205-208.

Статтю було подано	19.07.2024	The article was submitted
Статтю було прийнято	20.07.2024	The article was accepted